

**Impact
Factor
3.025**

ISSN 2349-638x

Refereed And Indexed Journal

**AAYUSHI
INTERNATIONAL
INTERDISCIPLINARY
RESEARCH JOURNAL
(AIIRJ)**

UGC Approved Monthly Journal

VOL-IV ISSUE-XII Dec. 2017

Address

• Vikram Nagar, Boudhi Chouk, Latur.
• Tq. Latur, Dis. Latur 413512 (MS.)
• (+91) 9922455749, (+91) 8999250451

Email

• aiirjpramod@gmail.com
• aayushijournal@gmail.com

Website

• www.aiirjournal.com

CHIEF EDITOR – PRAMOD PRAKASHRAO TANDALE

निर्मल भारत अभियान : दशा आणि दिशा- एक अभ्यास

የኢትዮጵያ የዕቅድ አገልግሎት

समाजशास्त्र विभाग प्रमुख
श्री छत्रपती शिवाजी महाविद्यालय,
उमरगा, जि. उस्मानाबाद.

प्रस्तावना :-

“तुम्हाला जर खरा भारत पहायचा असेल तर तो खेडयांत जाऊन पहा. कारण भारताचा आत्मा हा खेडयांत निवास कृ०” खरा राष्ट्रपिता महात्मा गांधीच्या या विधानांचा अर्थ असा की, खेडे हाच भारताचा खरा चेहरा आहे. ग्रामीण समाज हीच भारताची खरी ओळख आहे. भारत हा खेडयांचा देश आहे. जगाच्या पाठवरील अनेक देशांच्या तुलनेत सर्वाधिक ग्रामीण जनतेचे प्रमाण भारतामध्ये आहे. UNO च्या आर्थिक व सामाजिक कार्य विभागामार्फत प्रसिद्ध करण्यांत आलेल्या आकडेवारी नुसार भारतात ८१ कोटी ८४ लाख लोकसंख्या ही ग्रामीण लोकसंख्या आहे. एकूण लोकसंख्येच्या सुमारे ७२% लोकसंख्या ही ग्रामीण भा० राहते. साहजिकच भारत देशाचा चेहरा-मोहरा बदलायचा असेल, विकास करायचा असेल तर शासनाला सर्वाधिक लक्ष ग्रामीण भागांवरच केंद्रीत करावे लागते. केवळ शहरी भागांवर भर देवून देशांचा सर्वांगिन विकास साधला जावू शकत नाही. तर शहरी भागा बरोबरच ग्रामीण भागांवर अधिक लक्ष देवून खेडे हा विकासाचा केंद्र बिंदू मानून शासन अनेक योजना राबविण्याचा व विकासाचा टप्पा गाठण्याचा प्रयत्न करते. शासकीय स्तरावरून विकासाच्या योजना, कार्यक्रम, अभियान, चळवळी राबविल्या जातात. त्यास०८०८ लोकसहभाग आवश्यक असतो. म्हणून शासना कडून कांही लोकाभिमूख योजना, प्रोत्साहनपर कार्यक्रम व अभियान मोठ्या प्रमाणात राबविले जातात. अलिकडे अशाच प्रकारचे एक अभियान मोठ्या प्रमाणात राबविले जात आहे ते म्हणजे निर्मल भारत अभियान होय.

केवळ भौतिक विकास म्हणजे प्रगती नसून त्याद्वारे लोकंकना सक्षम करून त्यांचा सर्वांगीन विकास साधने म्हणजेच प्रगती होय. मानव विकासात गुंतवणुक करणे म्हणजेच आर्थिक विकासाकडे टाकलेले पाऊल असते. हे आता सर्वमान्य $-\text{३०} \times \text{१०}^{\text{५}}$ म्हणूनच शासकीय योजना, कार्यक्रम व अभियानात व्यक्तीचे शिक्षण, आरोग्य व उपजिविकेचे साधन या तीन पैलूवर लक्ष केंद्रीत केल्याचे दिसून येते.

२ ऑक्टोबर, २०१४ रोजी महात्मा गांधीच्या जन्मदिनी निर्मल (स्वच्छ) भारत अभियांनाचा शुभारंभ नाला. त्याला विविध स्तरातून उत्तम प्रतिसाद मिळत गेला. त्यातून स्वच्छ, सुंदर भाताचे चित्र लवकरच पहायला मिळेल असा आशावादही निर्माण - १०० हळूहळू दिल्ली पासून ते गल्ली पर्यंत या अभियानाची व्याप्ती वाढत गेली. प्रसार माध्यमा मधून विविध जाहिरातीद्वारे निर्मल (स्वच्छ) भारताचा, स्वच्छतेचा महामंत्र दिला गेला आणि सर्वत्र स्वच्छतेवर विचार मंथन सुरु नाले. याही अगोदर शासकीय स्तरांवरुन ग्रामस्वच्छता अभियान, संत गाडगेबाबा ग्रामस्वच्छता अभियान, राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज ग्रामस्वच्छता कार्यक्रम व स्पर्धा, निर्मलग्राम पुरस्कार योजना, यासारख्या स्वच्छता विषयक योजना स्थानिक पातळीवरुन राबविल्या जात होत्या. परंतु नंतर त्याची व्याप्ती वाढवून संपर्ण भारतभर 'निर्मल भारत अभियान' या नावांने ते सुरु करण्यांत आले.

देशात प्रथमत: १९८६ मध्ये केंद्र पुरस्कृत ग्रामीण स्वच्छता कार्यक्रमाची सुरुवात नाली. हा कार्यक्रम पुरवठा व उद्घिष्ठांवर आधारीत होता. परंतु म्हणावे तेवढे यश मिळू शकले नाही. वैयक्तिक स्वच्छते बरोबरच सार्वजनिक स्वच्छतेचा प्रश्नही गंभीर बनू लागला. अस्वच्छतेमुळे विविध विकारांचा फेलाव होवून बाधित रुग्णांची संख्या वरचेवर वाढू लागल्याचे लक्षात घेवून शासनाने २००० ते २००१ पासून ग्रामस्वच्छते कडे विशेष लक्ष द्यायला सुरुवात केली. विविध स्वच्छता अभियान व कार्यक्रमामध्ये वैयक्तिक स्वच्छते बरोबरच परिसर स्वच्छता, शुद्ध व सुरक्षित पिण्याचे पाणी, घरोघरी शौचालय, सांडपाण्याचे नियोजन व घनकच-यांचे व्यवस्थापन यावर विशेष लक्ष केंद्रीत करण्यात आले. अशा ग्रामस्वच्छता अभियानाला प्रोत्साहन मिळावे म्हणून ग्रामस्वच्छते बाबत

उल्लेखनिय कार्य करणाऱ्या ग्रामपंचायतीना विशेष पुरस्काराने गौरवले जाऊ लागले. यामध्ये स्वयंसेवा^{१५} आणि^{१६} उपर्युक्त^{१७} बचत गट, अंगणवाडी ताई, विद्यार्थी, शिक्षक यांचाही सहभाग मोलाचा ठरला. विशेषत: आज ग्रामीण स्वच्छतेच्या बाबतीत महाराष्ट्र देशात आघाडीवर असून त्याचे श्रेय अशा कार्यक्रमांनाच जाते. आज देशातील २७ हजारांपेक्षा अधिक निर्मलग्राम पैकी नऊ हजारा पेक्षा अधिक गावे ही महाराष्ट्रातील आहेत. परंतु आजही देशभरातील हजारों गावे आनखी अस्वच्छ असल्याचे दिसते हे चिंताजनक आहे.

आज ग्रामीण भागांतील बहुतांश घरामध्ये शौचालये नाहीत ही बस्तुस्थिती आहे. शौचालये बांधण्यासाठी केंद्र सरकार १२ हजार रुपयांचे अनुदान देते. तरीही शौचालये बांधण्याच्या कामात गती आल्याचे दिसत नाही. बन्यांच ठिकाणी घरांमध्ये स्वच्छता पाठली जाते. परंतु सार्वजनिक स्वच्छते कडे दूरीक्ष केले जाते. अनेक देशामध्ये सार्वजनिक स्वच्छते विषयी कांही नियम आहेत. तसे आपल्या देशात नाहीत. जरी नियम केले तरी ते मोडणाऱ्यांना फारशी शिक्षा दिली जात नाही. परिणामी अस्वच्छता वाढत हाते. जनगणनेच्या ताज्या अहवाला नुसार देशातील जबळपास ५४% घरामध्ये शौचालये नाहीत. यावरुन वैयक्तिक आणि सार्वजनिक स्वच्छते विषयी भारतीय लोक किंतु मागासलेले आहेत हेच दिसून येते.

पृष्ठ ३०, 'निर्मल (स्वच्छ) भारत अभियान' राबवूनही स्वच्छतेची स्थिती चिंताजनक असल्याचे दिसून येते. लोकसंख्येच्या मानाने जगात दुसरे स्थान असलेल्या भारतात पायाभूत स्वच्छतेविना राहणाऱ्या लोकांची संख्या सर्वाधिक आहे. वॉटरएडच्या स्टेट ऑफ वर्ल्ड ट्रॉयलेट्स, २०१७ च्या अहवालातून धक्कादायक माहिती समोर आली असून, देशात निर्मल (स्वच्छ) भारत अभियान राबवून अजूनही तब्बल ७३.२ कोटीपेक्षा अधिक लोक (५६%) एक तर खुल्या जागेत शौचाला जातात किंवा असुरक्षित अस्वच्छ शौचालयाचा वापर करतात असे या अहवालात म्हटले आहे. महिला व मुलीसाठी तर चिंतेची बाब असून, अजूनही ३५.५ कोटी महिला व मलीना अद्याप शौचालयाची सविधाच उपलब्ध नाही, असेही या अहवालात म्हटले आहे.

देशात निर्मल (स्वच्छ) भारत अभियानामुळे उघडयांवर शौचास जाणाऱ्यांची संख्या ५६% ने कमी - + + दावा केला जात आहे. याचाच अर्थ आता १० कोटीपेक्षा जास्त लोक शौचालयांचा वापर करीत आहेत. जागतिक पातळीवरुन विचार केल्यांस उघडयांवर शौचास जाण्यापासून रोखणाऱ्या प्रमूळ १० देशांत भारताचा ६ वा क्रमांक लागतो. भारत सरकारने २ ऑक्टोबर, २०१४ पासून निर्मल (स्वच्छ) भारत अभियान सुरु केले. या अभियाना अंतर्गत नोव्हेंबर, २०१७ पर्यंत ५.२ कोटी शौचालयांची निर्मिती - + या सोबतच ४० लाख खाजगी शौचालयांची निर्मिती करण्यांत आली आहे. तसेच २.२३ लाख कम्युनिटी आणि पब्लिक टॉयलेट तयार करण्यांत आले आहेत. तर १ हजार ३३४ शहरे उघडयांवर शौचापासून मुक्त आहेत. उघडयांवर शौचास जाणे अत्यंत धोकादायक असून डायरियासारखा आजार त्यातूनच हातो. या आजारामुळे दरवर्षी तब्बल ६० हजार ७०० मुलांचा मृत्यू होतो. या सोबतच ३८% मुलांच्या शारिरीक विकासाला बाधा पोहोचू शकते. मध्यप्रदेश, छत्तीसगढ, उत्तरप्रदेश, बिहार आणि आसाम मधील पाच वर्षा खालील मुळे डायरियाचे शिकार बनतात. तसेच १.१ अब्ज महिला शिक्षणा पासून व- राहतात असे अहवालात नमूद केलेले आहे. म्हणजेच निर्मल (स्वच्छ) भारत अभियान राबवूनही स्वच्छते”   असे म्हणता येणार नाही. परंतु कांही प्रमाणात समाजमन बदलायला सुरुवात नाल्याचे दिसून येत आहे. त्याला गतिशिलता अपेक्षित आहे. किमान २०१९ पर्यंत म्हणजे महात्मा गांधीच्या १५० व्या जयंती दिना पर्यंत तरी संपूर्ण भारत स्वच्छ व सुंदर बनवून महात्मा गांधीचे संपूर्ण स्वच्छतेचे स्वजन पूर्ण करण्याचा प्रयत्न केला जात आहे.

परंतु यासाठी कांही कडक पाऊले उचलणे गरजेचे आहे. विशेषत: हे अभियान केवळ पक्षीय पातळीपूरतेच मर्यादित न राहता सर्वच राजकीय पक्षांनी एकत्र येवून देश हितासाठी प्रयत्न करणे गरजेचे आहे. एक राष्ट्रीय चळवळ या नात्यांने प्रत्येक नागरिकांने यात सहभागी होणे महत्वाचे ठरणारे आहे. कोणतेही सार्वजनिक अभियान म्हटले की ते लोकसहभाग शिवाय यशस्वी होत नाही. म्हणून लोकांना स्वच्छतेचे महत्व पटवून देणे, स्वच्छतेची सवय लावणे या बाबी देखील महत्वाच्या ठरतात. लोकांची मानसिकता बदलने गरजेचे आहे. तरच लोकसहभाग वाढेल, लोकांमध्ये जाणीवजागृती होईल, परंतु त्यासाठी व्यापक प्रमाणात प्रयत्न व्हायला पाहिजेत. केवळ फोटो काढण्या - - - - नाडू घेवून स्वच्छतेचा कार्यक्रम केल्यांने संपूर्ण स्वच्छता निर्माण होणार नाही. त्यासाठी गरज आहे ती इच्छाशक्तीची. राजकीय इच्छाशक्तीबोरबर लोकांचा सहभागाही महत्व .

याशिवाय 'निर्मल (स्वच्छ) भारत अभियान यशस्वी करायचे असेल तर अगदी स्थानिक पातळीवरुन देखील जनजागृती होणे गरजेचे आहे. विशेषत: महिलांचा सहभाग वाढला पाहीजे. शौचालयाचा वापर, सांडपाणी व घनकचरा व्यवस्थापन यावर अधिक भर दिला गेला पाहीजे. काही धर्मिक व्यक्ती, प्रवचनकार, किर्तनकार, भारुडकार यांच्या माध्यमातून स्वच्छतेचे महत्व पटवन

दिल्यास या अभियानाला गती प्राप्त होवू शकते. तसेच शाळा कॉलेज मधून प्रबोधनात्मक कार्यक्रमांतून स्वच्छतेचे संस्कार मुलांवर करणे गरजेचे आहे. गावांतील सर्व कार्यालये, बस स्थानक, शाळा, महाविद्यालये, व्यापारी संकुले, दवाखाने इत्यादी ठिकाणी सक्तीने शैक्षालये बांधली गेली पाहीजेत. यांशिवाय, शासन यंत्रणेही यासाठी व्यापक प्रसिद्धी माहिम हाती घ्यावी व वर्तमानपत्रे, आकाशवाणी, दूरदर्शन इत्यादी प्रसार माध्यमांचा वापर करून शैक्षालयांचे व स्वच्छतेचे महत्व सांगणारे संदेश प्रसारित करावेत. नव्याने निर्मलग्राम पुरस्कार योजना सुरु करून त्यासाठी भरीव आर्थिक तरतूद करावी. जेणे करून प्रत्येक गांव या निर्मल (स्वच्छ) भारत अभियानांमध्ये 'स्वच्छतेतून समृद्धीकडे' यांच्या घरामध्ये पोहोंचेल. प्रत्येक ग्रामपंचायत, पंचायत समित्या, जिल्हा परिषदांच्या माध्यमातून स्वच्छ भारत मिशनची अंमलबजावणी काटेकोरपणे केल्यास भविष्यांत स्वच्छ भारताचे स्वप्न पूर्ण व्हायला वेळ लागणार नाही. परंतु त्यासाठी प्रत्येक भारतीयांच्या मनात स्वच्छतेची ज्योत कायम तेवत ठेवण्याची जबाबदारी ही शासनाची व प्रत्येक व्यक्तीची आहे, हे विसरून चालणार नाही तरच स्वच्छ, सुंदर भारत निर्माण होईल व जागतिक महासत्तेच्या दिशेने टाकलेले एक पाऊल यशस्वी ठरेल, यात शंका नाही.

संदर्भ ग्रंथ सूची :-

- 1) डॉ. अश्विलेश व डॉ. शुक्ला - 30 रत मे ग्रामीण विकास.
- 2) डॉ. संजय तिवारी व डॉ. कोष्टा - ग्रामीण विकास (सरकार की विविध योजनाएँ).
- 3) यशमंथन - 2000 / 2005.
- 4) राष्ट्रीय ग्रामस्वराज योजना - ग्रामविकास मंत्रलय, मुंबई
- 5) www.maharashtra.gov.in
- 6) www.yashada.org.
- 7) दैनिक संचार, लोकमत, एकमत, इत्यादी.